

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

МИШКОВ ВІКТОР ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 271.2-23-87 (477)

**ЕВОЛЮЦІЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
СТАРООБРЯДНИЦТВА В УКРАЇНІ.**

Спеціальність – 09.00.11 – релігієзнавство.

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Рівненського державного гуманітарного університету та на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти та науки України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Шугасва Людмила Михайлівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доктор богослів'я, професор
Кияк Святослав Романович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри релігієзнавства і теології;

кандидат філософських наук, доцент
Здіорук Сергій Іванович,
Національний інститут стратегічних
досліджень (м. Київ),
завідувач відділом гуманітарної політики.

Захист відбудеться "___" квітня 2013 року об 11.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02. у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40.

Автореферат розісланий "___" березня 2013 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. М. Ковтун

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Старообрядництво сформувалося внаслідок глибоких морально-релігійних пошуків у російському й українському суспільствах XVII століття. За понад триста років свого існування, воно виявило значний духовний потенціал та суспільні можливості. Старообрядництво як невід'ємна частина українського соціуму з кінця XVII століття і до сучасності так і не стало предметом комплексного релігієзнавчо-філософського аналізу.

Унікальність старообрядництва полягає не лише в захисті давньоруської православної традиції, а й в еволюційному поступі, вияві нових тенденцій розвитку, про що свідчить стан сучасних старообрядницьких громад в Україні. Глобальні трансформаційні процеси в сучасному релігійному житті вимагають не лише цілісного дослідження релігійного феномену, а й переосмислення домінуючих концептуальних підходів у вивченні феномену старообрядництва в Україні.

Відзначимо, що друга половина XX століття знаменується тенденцією зміщення предметного поля вивчення проблематики старообрядництва до таких наукових галузей, як історія, етнографія, де вияви особливостей релігійних вірувань старообрядництва розглядаються переважно у зв'язку з культурою російського народу в Україні. Вітчизняні ж релігієзнавці вважали дослідження цієї проблематики позбавленим актуальності.

Саме тому, ґрунтовний релігієзнавчо-філософський аналіз феномену старообрядництва здійснено не було. Зауважимо, що на рубежі XX-XXI століть відновлюється інтерес до вітчизняної релігійної культури, активізується релігійна діяльність, легалізуються заборонені раніше християнські конфесії, відкриваються перспективи у різноманітних міжконфесійних відносинах. Старообрядницькі громади, витіснені радянською владою на узбіччя суспільного життя, долаючи наслідки довготривалого квазіатеїстичного експерименту, активно долучаються до цього процесу. У таких умовах стає актуальним цілісне дослідження специфіки старообрядництва як самодостатнього структурного елемента релігійної культури України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідної теми кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету "Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу", реєстраційний номер №014U000085 та наукової програми кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка "Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс", реєстраційний номер №011U000154.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи зумовлена актуальністю обраної теми і полягає у комплексному філософсько-релігієзнавчому аналізі еволюції та тенденцій розвитку старообрядництва в Україні.

Реалізація мети передбачає вирішення наступних завдань:

- виявити духовні витоки та ідейні основи старообрядництва у контексті особливостей релігійного і соціокультурного життя України;
- проаналізувати віросповідні основи та специфіку релігійної практики українського старообрядництва;
- з'ясувати особливості трансформації есхатології старообрядництва у незалежній Україні;
- визначити місце і роль, динаміку розвитку Руської Православної Старообрядницької Церкви у суспільному, духовному і міжконфесійному житті України;
- спрогнозувати тенденції і перспективи розвитку Старообрядницької церкви в Україні через аналіз діяльності митрополита Андріана (Четвергова).

Об'єктом дисертаційного дослідження є старообрядництво в Україні як релігійний, соціально-історичний та культурний феномен.

Предмет дослідження складають еволюція та тенденції розвитку старообрядництва в Україні.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Аналіз еволюції та тенденцій розвитку старообрядництва в Україні потребує продуманої системи методології дослідження, яке б здійснювалося на межі релігієзнавства, філософії, практичного релігієзнавства, історії із застосуванням елементів історіософії. Тому дослідження виконане на основі комплексного підходу, який містить філософсько-релігієзнавчі, історичні та історіософські методи.

Автор дотримувався принципів історизму та системності. Свідома позиція позаконфесійності корелюється з принципом наукової об'єктивності. За допомогою герменевтичного й компаративістського аналізу джерел виявлено основні тенденції еволюції українського старообрядництва.

У дисертації застосовувалися загальнонаукові методи: порівняльно-історичного та структурно-системного аналізу, класифікації і критики джерел, проблемно-хронологічний спосіб викладу матеріалу. Конкретно-наукові методи дослідження становлять комплекс герменевтичних, культурологічних, компаративістських методик, реалізованих на засадах історизму, діалогічності та толерантності.

Домінантою дослідження став принцип діалектики, що зумовив виявлення джерел, конкретного механізму розвитку обраного об'єкта дослідження та основні етапи його становлення. При цьому ми спиралися на методи теоретичного релігієзнавства: феноменологічний, герменевтичний, загальнонаукові та специфічні релігієзнавчі принципи історизму, наукової об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму. Це дозволило нам провести неупереджений філософсько-релігієзнавчий аналіз віросповідних засад старообрядництва в Україні, з'ясувати характер і динаміку його трансформації.

Емпіричною основою дослідження є польові експедиції автора у місця традиційного проживання старообрядців в Україні. Під час дослідження виявив специфіку старообрядництва були використані наступні методи: спостереження

за релігійною діяльністю (відвідування богослужінь), спілкування та анкетування представників старообрядництва та людей, які в тій чи іншій мірі причетні до релігійної діяльності.

Наукова новизна дослідження обумовлена тим, що вперше здійснено релігієзнавчий аналіз ідейно-культурних, структурно-типологічних, світоглядно-доктринальних особливостей українського старообрядництва, що свідчить про те, що вітчизняне старообрядництво є релігійним феноменом, який пройшов складний шлях еволюції, відрізняється особливостями доктринально-інституційного змісту і відіграє значну роль в українській духовній культурі, що виявилось у збереженні і подальшому розвитку старообрядницьких громад у сучасній Україні.

Одержані автором наукові висновки та узагальнення обґрунтовано й розвинено низкою теоретичних положень, які містять елементи наукової новизни і виносяться на захист:

- на основі релігієзнавчого аналізу, доведено, що виникнення старообрядництва було ідеологічним виявом загострення соціальних протиріч характерних для Московського царства XVII століття. Сутність старообрядництва полягала не стільки в новому вияві релігійного світогляду, скільки в релігійній практиці, не пов'язаній з офіційною церковністю і не обумовленій традиційними межами православної догматики. Це є релігійний феномен, привнесений в Україну, який згодом укорінився і пройшов складний шлях еволюції і трансформації, що втілювалося у поділі його на різні течії і толки;
- встановлено, що віровчення старообрядців, перебуваючи у межах православної традиції, зумовило формування особливої релігійної практики та обрядовості, яка втілювалася у двохперсному хресному знаменні, восьмиконечному хресті, служінні літургії на семи просфорах, здійсненні таїнств та обрядів за напрямком руху сонця (у решти православних – проти сонця);
- доведено, що старообрядництво стало своєрідним есхатологічним виявом московського православ'я з суворим аскетизмом, харчовими обмеженнями, вірності старим традиціям і способу життя. Старообрядницьке есхатологічне вчення виходить з визнання суворої послідовності подій, котрі призведуть до кінця світу і становлення царства Антихриста на Землі. Ознаками другого пришествя, згідно із старообрядництвом, вважалися природні катаклізми, екологічні проблеми, технічний прогрес, війни, демографічні проблеми, втрата моральності та релігійності;
- встановлено, що Руська Православна Старообрядницька Церква не маргінальна чи тимчасова організація, існування котрої можна ігнорувати, а впливова та самодостатня релігійна організація, з якою необхідно рахуватися та шукати шляхи для порозуміння;
- аналіз діяльності митрополита Андріана (Четвергова) та старообрядницьких громад у сучасній Україні виявив, ще досить істотний потенціал для їх збереження. Діяльність старообрядців спрямована на розширення їх позакультових пріоритетів: у суспільному житті ними є, філантропія,

просвітництво; у політичному – прагнення свободи совісті та співпраця з урядовими і громадськими інституціями; у культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає, у тому, що положення і висновки дисертації можуть бути використані для створення доказової теоретично-методологічної бази щодо обґрунтування трансформаційних тенденцій у релігійно-церковному комплексі України. Виявлення суспільно-духовних витоків, ідейно-доктринальних особливостей старообрядництва в Україні надає можливість українському релігієзнавству довести систематизацію трансформаційних процесів у православ'ї до більшої завершеності й сприятимуть становленню цілісної картини історіософії релігії в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що окремі положення дисертації дають можливість розширити релігієзнавче знання про трансформаційні процеси у православ'ї і практично їх застосовувати під час викладання філософії та історіософії, нормативного курсу "Релігієзнавство" у вищих навчальних закладах. Основні положення дисертації можуть бути використані у процесі написання фундаментальних праць і підручників з історії релігії, філософії, соціології, культурології, всесвітньої історії та історії України. Матеріали й висновки дисертації можна застосовувати і в просвітницькій роботі.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Висновки, положення наукової новизни одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення новизни та теоретичні висновки дисертації викладені в авторських публікаціях, оприлюднені на теоретико-методологічних семінарах кафедри філософії, наукових конференціях та засіданнях круглих столів, зокрема: "Звітній конференції викладачів, аспірантів, магістрантів Рівненського державного гуманітарного університету" (Рівне, 2010); "Міжнародній науково-практичній конференції Міжетнічні та міжконфесійні відносини в контексті сучасних суспільних трансформацій" (Чернівці, 2010); Другій "Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів" (Рівне, 2010); Третій Міжнародній науково-практичній конференції "Наука, освіта, суспільство очима молодих" (Рівне, 2010); "Звітній конференції викладачів, аспірантів, магістрантів Рівненського державного гуманітарного університету" (Рівне, 2011); Четвертій Міжнародній науково-практичній конференції "Наука, освіта, суспільство очима молодих" (Рівне, 2011); II міжнародній науково-практичній конференції "Доля старообрядства в XX – на початку XXI століття: історія та сучасність" (Вінниця-Бершадь, 2011); "Звітній конференції викладачів, аспірантів, магістрантів Рівненського державного гуманітарного університету" (Рівне, 2012); Всеросійській конференції, присвяченій сторіччю з дня мученицької смерті пророка Авакума "А мне глаголати не леностно" (Кострома, 2012).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені у восьми одноосібних публікаціях, п'ять з яких надруковано у фахових виданнях, три – у матеріалах конференцій.

Структура дисертації та послідовність викладу матеріалу зумовлені логікою проблеми, метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що поділяються на вісім підрозділів, висновків і списку джерел та літератури.

Керуючись логікою викладу матеріалу, у першому розділі автор звертається до історіографічного та джерелознавчого аналізу поставлених у дисертації проблем, сформульовано теоретико-методологічні засади дослідження.

У другому розділі розкриваються суспільно-духовні витoki та становлення старообрядництва в Україні. Особливу увагу зосереджено на релігійно-філософському аналізі есхатології та етичного ідеалу старообрядництва, що є основними дефініціями під час осмислення специфіки феномену старообрядництва.

Третій розділ присвячений дослідженню стану і тенденцій та перспектив розвитку Руської Старообрядницької Церкви в незалежній Україні.

Завершують дослідження висновки і список джерел та літератури, який містить 244 позиції. Дисертація складається з 177 сторінок, з яких 153 – основний зміст, і 24 – список використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність досліджуваної проблеми, визначаються об'єкт, предмет, мета і завдання дисертації, розкриваються методологічні основи дослідження, його наукова новизна, теоретичне і практичне значення, наводяться дані про характер апробації роботи, а також умотивовується її структура.

У **першому розділі "Старообрядництво в Україні як предмет наукового дослідження"** аналізується ступінь вивчення проблеми у працях вітчизняних та зарубіжних релігієзнавців, філософів, істориків, політологів, богословів, на основі яких сформульовано теоретико-методологічні засади дослідження, здійснено аналіз джерельної бази дисертації.

У **першому підрозділі "Стан наукового опрацювання проблеми"**, з'ясовано що, як об'єкт вивчення гуманітарних наук старообрядництво має істотні досягнення проблемного та методико-теоретичного плану, чому в чималому ступені сприяла публікація на рубежі ХХ – ХХІ ст. заборонених у минулому праць богословів, філософів, істориків культури, а також використання нових підходів, представлених в зарубіжних роботах з історичної та соціальної антропології. Однак, як предмет дослідження воно не було у центрі вітчизняних наукових розвідок з філософії, релігієзнавства, соціології, історіографії.

У вітчизняній релігієзнавчій літературі відсутні спеціальні праці, присвячені комплексному дослідженню суспільних передумов виникнення віросповідних основ старообрядництва, аналізу їх проявів та еволюції на території України, простеженню ідейно-світоглядної трансформації феномену старообрядництва. Фактично історіографія старообрядництва в Україні представлена лише розрізненими розвідками різної наукової цінності.

Серед вітчизняних наукових досліджень, що здійснювалися на рубежі ХХ – ХХІ ст. переважають роботи, що мають описовий характер, досліджують той чи інший регіональний аспект старообрядницьких традицій. Висновки їх авторів дозволяють скласти лише загальне враження про соціальне, культурне, релігійне життя різних старообрядницьких толків.

У розвитку наукового дослідження проблеми можна умовно виокремити чотири періоди, кожен з яких має свою внутрішню логіку. Це, зокрема, кінець ХVІІ – середина ХІХ ст., середина ХІХ ст. – 1917 р., радянський період (1917 – 1991 рр.) і 1992 – 2012 рр.

Дореволюційна історіографія створила основу для подальшого вивчення як процесу розколу Православної Церкви в Московському царстві, так і феномену старообрядництва на українських землях, намітивши основні спірні проблеми дослідження, узагальнивши значний фактичний матеріал. Основним її недоліком є: недостатній розрив з ортодоксальною доктриною, яка вбачала в старообрядництві лише єресь, розкол, а не самостійну церкву, що заважало об'єктивному дослідженню процесу еволюції старообрядництва.

Старообрядництво як складова сектантського руху у Православній Церкві у радянській історіографії не стало предметом спеціального дослідження в атеїстичній літературі. Аналіз цієї літератури дозволяє зробити висновки, що старообрядництво розглядалося поза контекстом вітчизняних особливостей, тому не потребувало ґрунтовного історико-культурного аналізу.

Упереджене ставлення до старообрядництва в радянській науковій парадигмі призвело до його нівеляції і знецінення як релігійного й соціокультурного феномену. Поряд з цим старообрядництво досліджувалося з упередженого погляду, що призводило до його знецінення й критичного ставлення як до самодостатнього релігійного феномена.

Увагу вчених і публіцистів старообрядці привернули лише в 60-70-рр. ХХ ст., що пов'язано з науковими експедиціями у райони Сибіру, Далекого Сходу, європейської Півночі СРСР. Радянськими вченими О. Клібановим, В. Міловидовим, М. Нікольським виявлено загальні тенденції розвитку старообрядництва: розпад старообрядництва на "ортодоксальну" (попівці) і "протестантську" (безпопівці) частини; прагнення попівців здобути визнану церковну ієрархію; еволюцію безпопівських толків у бік сектантства.

Такий підхід до вивчення старообрядництва у радянській науці призвів до певної пасивності під час дослідження цієї проблеми сучасними науковцями. Ситуація почала змінюватися з другої половини 90-х років ХХ ст. Однак, чимало важливих проблем, зокрема суспільно-духовні витоки, аналіз віросповідних основ, осмислення релігійно-філософської концепції,

соціальних і релігійних практик, особливості еволюції старообрядництва в Україні, залишаються недослідженими, що й визначило предмет нашого дослідження.

У другому підрозділі "Характеристика джерельної бази дисертаційного дослідження" з'ясовано, що процес еволюції старообрядництва обумовив специфіку джерельної бази проблеми. Ця специфіка визначається тим, що джерельна база дослідження у архівних фондах, представлена джерелами різних типів, родів та видів. Слід наголосити на тому, що закономірності збереження джерел створюють надійний фундамент для ґрунтовного дослідження процесу еволюції українського старообрядництва. Джерельну базу складають, як документальні джерела, так і наративи, джерела особистого походження світські документи і, власне, джерела, продюковані старообрядцями та духовенством Російської Православної Церкви.

Основу джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали, частина яких нами вводиться до наукового обігу вперше. Це документи Центрального державного історичного архіву в Києві (ЦДІА України в Києві), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Рівненської області (ДАРО), Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Державного архіву Вінницької області (ДАВО), Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ), відділу у справах релігій при Київській, Вінницькій, Чернівецькій, Рівненській обласних державних адміністраціях, відділу у справах релігії при Київській міській державній адміністрації.

Поряд зі значною кількістю джерел різних державних установ і відомств джерелами інформації для нашого дослідження стали інтерв'ю, бесіди та інші матеріали, зібрані нами у 2009-2012 рр. під час поїздок у різні регіони України, зокрема до Вінниці і Вінницької області, Житомира і Житомирської області, Києва і Київської області, Чернівців і Чернівецької області, Київської та Житомирської областей.

Основою дослідницької роботи автора став принцип фіксації та опису повсякденного життя українських старообрядців. Робились акценти не тільки на збиранні релігієзнавчого матеріалу, значна увага була присвячена дослідженню історичних та етнографічних особливостей старообрядництва. Суттєво доповнюють джерельну базу дослідження авторські фотоматеріали, зроблені у процесі поїздок по місцях компактного проживання старообрядців.

Зокрема, дисертантом було відвідано безпопівські старообрядницькі поселення Малинського та Коростенського районів Житомирської області (Чолківка, Бродник, П'ятидуб), старообрядницькі поселення Поділля, розташовані на південь від міста Вінниця (сmt. Брацлав Немирівського району, сmt. Бершадь, Борсків Тиврівського району, Шура-Копіївська Тульчинського району), старообрядницькі поселення на території Чернівецької області (села Біла Криниця, Багринівка, Старий Вовчинець, Новий Вовчинець Глибоцького району).

Ця група джерел набуває особливої актуальності внаслідок нечисленності друкованих джерел з питань традицій та обрядів старообрядців. Автор склав анкету, яка була апробована в польових експедиціях. Відповіді на запитання в анкеті були використані у процесі написання історії поселення старообрядців, висвітлення релігійної організації, побутової релігійно-духовної культури старообрядців.

У третьому підрозділі "Методологічна основа та принципи дослідження" окреслено коло методологічних принципів, методів і прийомів, на яких базується дисертаційне дослідження. Міждисциплінарний, комплексний характер дослідження зумовив його поліметодичність, поєднання в ньому феноменологічного, аналітичного, компаративного підходів до аналізу особливостей старообрядництва в Україні на основі принципів об'єктивності, історизму, позаконфесійності, системності, цілісності, гуманізму, методологічного і світоглядного плюралізму.

Дослідницький діапазон також був розширений за рахунок порівняльно-історичного методу, що дозволило простежити, порівняти, виділити спільні й відмінні риси окремих старообрядницьких толків, проаналізувати політику державних органів щодо старообрядців.

Під час аналізу архівних документів і тогочасної преси було використано соціологічний метод неформалізованого (традиційного) аналізу документів, що завбачує тлумачення документів, з'ясування основних думок та ідей через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування висновків, які допомогли визначити особливості трансформації старообрядницької есхатології та релігійної практики. Зауважимо, що наше дисертаційне дослідження виконане в контексті проблематики практичного релігієзнавства, яке зорієнтоване, насамперед, на оприсутнення релігії в суспільстві і покликане відтворити реальні шляхи входження віруючого і релігійних інституцій у світ.

У другому розділі **"Суспільно-духовні витoki і особливостей становлення старообрядництва в Україні"** розкрито періоди розвитку українського старообрядництва, визначено джерела його віровчення та форми ідеологічної трансформації, проведено аналіз його основних доктринально-інституційних моделей, досліджено особливості міжкультурних взаємодій старообрядництва з автохтонним українським населенням.

У першому підрозділі другого розділу **"Суспільно-духовні особливості старообрядництва в Україні"** доведено, що старообрядництво як релігійний феномен було привнесено на територію України. Воно ідейно сформувалося після церковного розколу в Московській державі, формальним приводом якого стала церковна реформа середини XVII ст. Однак, було б серйозною помилкою ототожнювати церковний розкол та старообрядництво. На наш погляд, старообрядництво є особливим релігійним напрямком, есхатологічною різновидністю московського православ'я, релігійним покликанням якої стало збереження давньоруських церковних традицій.

Розкол призвів до розриву з Православною церквою значної кількості

віруючих, які прагнули задовольнити власні релігійні потреби та шукали "свого Бога". Старообрядці зазнали утисків та переслідувань з боку світської та духовної влади спочатку Московського царства, а згодом і Російської імперії. Гоніння, подвійне оподаткування, фізичне знищення старообрядців призвело до колонізації ними малозаселених та прикордонних земель російської держави.

Зауважимо, що з самого початку виникнення старообрядництва не було єдиним рухом. Саме у розпаді старообрядництва на попівські та безпопівські течії і толки (софонтіївський, онуфріївський, феодосіївці, поморський, виговський, нетовський) виявилась його релігійна трансформація. Основним чинником консолідації і збереження ідентичності українськими старообрядцями стала релігійна практика. Вона була і залишається невід'ємною частиною руської національної православної культури. Утім, їй властива і певна специфіка. Саме через релігійну практику старообрядництво зберегло в собі риси пізньосередньовічного православ'я.

Релігійна практика справила значний вплив на формування старообрядницьких уявлень про світ і себе в цьому світі. Вона ж зумовила і упереджене ставлення старообрядців до представників інших конфесій. З метою самозбереження в умовах чисельної переваги представників інших конфесій та переслідувань з боку влади всередині старообрядницьких общин включалися захисні механізми. Маються на увазі, насамперед, гранично можлива замкненість общини та сувора регламентація різних сторін повсякденного життя старообрядців.

Зазначимо, що у нормах поведінки та заборонах, характерних для всіх українських старообрядців знайшли відображення ідеї неприйняття никоніанського світу, спасіння та аскетизму. Повсякденні приписи і заборони були тісно пов'язані з питанням самоідентифікації. Обмеження контактів з представниками інших спільнот та необхідність очищення після них зумовлювалися уявленням старовірів про навколишній світ як світ антихриста. У зазначених нормах поведінки простежується не лише протиставлення "чистий-брудний", а й відношення "свій-чужий". Отже, релігійна ідея пронизувала всі сторони буття старообрядців, була основою життя й побуту даної етноконфесійної групи.

У другому підрозділі другого розділу "Віросповідні основи і релігійна практика українського старообрядництва" з'ясовано, що старообрядництво на території України не слід прирівнювати до звичайного обрядовіства. Уважне ставлення до зовнішніх виявів культу, з боку старообрядців, акцентування уваги на обрядових дрібницях – це наслідок богобоязливості, передчуття настання Страшного Суду, прагнення досконало дотримуватись норм православної віри.

Незважаючи на чисельні відмінності, всі старообрядницькі течії – попівці та безпопівці, а також їх толки – визнають єдино правильними стародруковані книги – тобто церковну літературу та книги, написані (надруковані) до початку реформи патріарха Никона в середині XVI століття, та ікони "старого письма", написані, згідно з давньоруською іконописною традицією. Особливістю таких

ікон є те, що у них, крім власної специфіки написання Образу, не дотримуються норми "реалістичного письма", яке було перейняте Никоном від греків.

Для різних напрямків старообрядництва характерним є визнання лише восьмиконечного хреста (натомість у православної церкви поряд з ним визнають і шестиконечний, і чотирьохконечний хрест), використання лише монодійного (унісонного) співу під час здійснення богослужінь та жорстка заборона на використання оперного або ж партесного співу під час служіння.

Подібно до православ'я старообрядці (на відміну від сектанства) визнають не лише "Священне Письмо", а й "Священне передання" (рішення Семи Вселенських Соборів та вчення "отців Церкви"). Під час церковної служби прихожанам не дозволяється стояти на колінах. Цю заборону старообрядці пояснюють тим, що стояння на колінах є подібним до знуцання, якого зазнав Ісус Христос від римських солдат у свою останню ніч на землі.

Для старообрядницьких течій властивим є схвалення присутності християн під час служіння у народному одязі часів Русі, який виготовляють за методикою Давньої Русі, не припускаючи використання штучних барвників або шкірозамінників. Ще однією особливістю різних течій старообрядництва є те, що під час церковної служби старообрядці широко використовують "погласицю", тобто різноманітні види речитативу під час читання релігійних текстів.

У третьому підрозділі другого розділу "Особливості есхатології старообрядництва в Україні" виявлено, що для українських старообрядців властивими були яскраво виражені есхатологічні уявлення про кінцеву долю світу в цілому та окремих людей зокрема. Незважаючи на поділ старообрядництва на низку толків та груп, в чому виявилась трансформація цього руху, для усіх них важливими були загальні есхатологічні концепції.

Для есхатології старообрядництва в Україні характерними є наступні ознаки: відправним моментом їх мислення було есхатологічне вчення про Третій Рим і єдність руського православ'я, з якого випливало, що відречення від старої віри символізує собою прихід у світ Антихриста; уявлення про непорушність та непогрішність руських церковних обрядів, котрі стали прирівнюватися до догматів; неминучість близького кінця світу зумовлює важливість проблеми спасіння душі кожної людини, першим кроком до якого було перебування у лоні старообрядницької церкви, а другим – постійне дотримання християнського віровчення.

Есхатологічний світогляд – це основа старообрядницького вчення на Україні. Етика, побут старообрядців ґрунтуються на вченні про кінець світу. Автор простежив наступну особливість – старообрядницьке есхатологічне вчення дотримується суворої послідовності подій, котрі приведуть до кінця світу. Найголовнішою ознакою майбутнього кінця є становлення царства Антихриста на Землі. Настання Другого пришествя буде супроводжуватись такими ознаками, як технічний прогрес, природні катаклізми, екологічні проблеми. Але найголовнішою ознакою, яка засвідчуватиме настання останніх днів, є соціальні кризи: війни, демографічні проблеми, втрата моральності та релігійності.

У підрозділі чотири другого розділу **"Соціально-етичний ідеал старообрядництва"** доведено, що в процесі становлення старообрядництва як соціокультурного і релігійного феномену склалась особлива етика соціальної активності, котра може бути співставлена з роллю протестантської етики у соціокультурному розвитку Європи.

На основі аналізу світосприйняття старообрядців встановлено характерні ознаки соціально-етичного ідеалу старообрядництва. Мається на увазі: "мирська аскеза", перенесення у повсякденне життя норм строгої монастирської етики аскетичного християнства, ставлення до виконання праці, як до виконання релігійних обрядів.

Аскетизм у повсякденному житті, більше ніж в інших релігійних групах, регламентує життя старообрядницької громади. У сфері споживання аскетизм призводить до появи жорстких обмежень: відмови від розкоші життя, неприйняття норм чужої культури, обмеження відпочинку на користь праці. Ця соціальна норма втілюється у твердому переконанні в тому, що "надмірний відпочинок – прерогатива злих". На основі такої соціальної установки формується переконання, що не гроші і слава є метою життя старообрядців, а зайняття власною справою.

Для світогляду старообрядців характерна ощадливість. У сфері споживання поширеним було обмеження мирських радостей і суворе дотримання моральних принципів. Відмова від витрат та необдуманих покупок знижували рівень споживання у старообрядницьких общинах, що сприяло швидкому накопиченню капіталів.

Для старообрядців властива віра у власну богообраність, що сприяло формуванню довіри до членів общини. Багатство не розглядалось старообрядцями, як самоціль окремої людини, а лише, як норма для соціального служіння общині. Ця норма проявлялась у розподілі зароблених грошей, в існуванні общинних кас, кошти з яких витрачались на потреби бідних, вдів, сиріт.

У третьому розділі **"Стан і тенденції розвитку Руської Православної Старообрядницької церкви в незалежній Україні"** аналізується сучасний стан РПСЦ, визначається її місце в суспільному, духовному і міжконфесійному житті, досліджується процес інституціалізації сучасного старообрядництва в Україні.

У першому підрозділі третього розділу **"Становище громад старообрядців в незалежній Україні та їх взаємодія з офіційною владою"** з'ясовано, що високий ступінь інституціалізації впродовж років незалежності в Україні отримали ті старообрядницькі громади, які змогли адаптуватися до суспільно-політичної нестабільності та ситуації правової поміркованості.

З'ясовано, що процес еволюції старообрядництва в Україні характеризувався постійними утисками та переслідуваннями. Навіть така ситуація не призвела до деградації старообрядництва, навпаки на початку ХХІ століття воно не лише залишається динамічною християнською конфесією, й зміцнює власні позиції в Україні. Розвиток старообрядницьких громад

суттєво змінився з часу незалежності України – старообрядці отримали реальне право на свободу віросповідання, змогли відбудувати закриті за радянських часів культові споруди, вільно відправляти та відвідувати богослужіння, відкривати недільні школи, відроджувати національні традиції тощо.

Старообрядницька церква, розуміючи, що ефективність її соціального служіння значною мірою залежить від соціально-політичних умов, прагне сама впливати на обставини, змінюючи їх таким чином, щоб вони стали якомога сприятливішими для виконання земної місії. При цьому церква намагається тісно контактувати з державними чиновниками, усвідомлюючи, що саме від них значною мірою залежить зміна несприятливих для старообрядців умов діяльності. На території України, незважаючи на проблеми, старообрядництво має значний потенціал для подальшого розвитку.

У другому підрозділі третього розділу "Трансформація відносин між Російською Православною Церквою та Руською Православною Старообрядницькою Церквою в період постмодерну" встановлено, що Російська Православна Церква втратила свій історичний шанс зайняти провідну нішу у сучасному світі, стати одним із ключових інститутів громадянського суспільства не лише в Росії, й на території інших пострадянських держав. Вона все більше стає реліктом минулих століть, як в релігійному так і в політичному бутті.

Водночас спостерігається активне відродження Старообрядницької Церкви в Україні на прикладі старообрядницьких общин Вінницької, Одеської, Хмельницької, Харківської областей. Відносно невелика Старообрядницька Церква України, незважаючи на власні негаразди (невирішену кадрову проблему, відкрите питання реституції церковних храмів, розкрадання церковних ікон та начиння), намагається брати участь у важливих для держави процесах та пропонує власні шляхи подолання суспільних негараздів.

Аналізуючи процес трансформації стосунків між офіційною владою, Російською православною церквою та Руською Православною Старообрядницькою Церквою впродовж історичного розвитку, можна помітити що вони поступово трансформуються: від повного невизнання за часів правління імператриці Софії до віротерпимості за Павла I та дозволу займатися політичною діяльністю за правління Миколи II.

Однак, через низку об'єктивних історичних причин, взаємні кроки назустріч були нерішучими. Тільки, у квітні 1929 року надійшла Постанова Патріаршого Священного Синоду про скасування анафем Московського Собору 1656 року і Великого Московського Собору 1667 року, накладені ними на старі церковні обряди. На церковних Соборах РПЦ 1969, 1971 року було відмінено церковну анафему на старі обряди, старообрядцям офіційно дозволено здійснювати церковні таїнства.

Міжцерковний діалог зі старообрядництвом зараз розвиваються динамічно, хоча й не без труднощів. І його головною метою в наш час можна назвати досягнення осмисленого розуміння не лише старообрядцями, а й більшістю прихожан РПЦ, що підтримка конструктивних відносин з

Російською Православною Церквою сьогодні не лише корисна, а й необхідна для збереження власної національної та культурної ідентичності.

У третьому підрозділі третього розділу "Діяльність митрополита Андріана (Четвергова) в контексті модернізації Руської Православної Старообрядницької Церкви" доведено, що позиція владики була прогресивною і сприяла відродженню Руської Православної Старообрядницької Церкви.

Короткий період першосвященства митрополита Андріана зумовив активний розвиток старообрядництва: характерною ознакою Руської Православної Старообрядницької Церкви стала відкритість, за допомогою якої Церква здобула авторитет у суспільстві. Також відбулася нормалізація стосунків зі світською владою, з Російською Православною Церквою та між різними толками старообрядництва.

На думку автора, Старообрядницька Церква не зможе принципово змінити власний шлях розвитку, котрий обрав митрополит Андріан. Політика відкритості, більш чи менш послідовна, буде продовжена, адже вона вкорінена в старообрядницькому розумінні та відповідає сучасним інтересам Російської Православної Старообрядницької Церкви.

ВИСНОВКИ

В результаті комплексного дослідження феномену старообрядництва в Україні зроблено наступні висновки:

1. Виникнення старообрядництва було ідеологічним виявом загострення соціальних протиріч характерних для Московського царства XVII століття. Сутність старообрядництва полягала не стільки у новому вияві релігійного світогляду, скільки у релігійній практиці, яка не була пов'язана з офіційною церковністю. Старообрядництво – це релігійний феномен привнесений в Україну, який згодом укорінився і пройшов складний шлях еволюції і трансформації, котра виявилась у його розпаді на різні течії і толки.

На основі джерельних матеріалів визначено основні етапи формування старообрядницьких поселень на території України, яка знаходилася під владою різних країн. Внаслідок індиферентного відношення закордонних урядів, старообрядці перебували у привілейованому становищі – їм дарувалася свобода віросповідання, відправлення богослужінь, дозволялося будівництво культових споруд тощо.

2. Встановлено, що віровчення старообрядців майже не відрізняється від решти православних. Натомість релігійна практика і обрядовість старообрядців суттєво відрізняється православних, що виявилось у двохперсному хресному знаменні, восьмиконечному хресті, служінні літургії на семи просфорах. Саме релігійна практика стала основним чинником консолідації і збереження ідентичності старовірами України. Повсякденні приписи і заборони старообрядців були тісно пов'язані з питанням самоідентифікації. Обмеження на контакти з іновірцями та необхідність дотримання духовної чистоти,

зумовлювались уявленнями старообрядців про навколишній світ як "Царство Антихриста". Як свідчать наявні матеріали, релігійна ідея пронизувала всі сторони існування старообрядців та стала основою життя і побуту цієї групи.

3. Старообрядництво стало своєрідним есхатологічним виявом московського православ'я з дотриманням суворого аскетизму, харчовими обмеженнями, вірністю старим традиціям і способу життя. Есхатологічний світогляд є основою старообрядницького вчення в Україні: етика, побут старообрядців ґрунтуються на вченні про кінець світу. Есхатологічність поглядів старовірів, особливо чітко втілена у способі життя безпопівців – постійному очікуванні кінця світу. Це стало причиною того, що вони повірили у власну богообраність та почали вважати, що Бог визначив їх як праведників, від яких залежить доля світу. Саме старообрядці повинні дотримуватись усіх заповідей Господніх і підтримувати благочестивість на землі. За переконаннями старообрядців, настання Другого пришествя буде супроводжуватись такими ознаками, як стрімкий технічний прогрес, природні катаклізми, екологічні проблеми. Але найголовнішою ознакою настання останніх днів стануть війни, демографічні проблеми, втрата моральності.

4. Становище старообрядницьких общин суттєво змінилося зі здобуттям Україною незалежності. Старообрядці змогли відбудувати закриті за радянських часів культові споруди, вільно відправляти та відвідувати богослужіння, відкривати недільні школи, відроджувати національні традиції тощо. Сучасний стан старообрядництва в Україні демонструє не лише приклад умотивованого євангельським ідеалами і власними догматичними концептами вписування у нові реалії суспільного, політичного, культурного, міжконфесійного життя, а й безперечну зацікавленість у їх розгортанні й утвердженні як визначального фактора своєї подальшої еволюції. Сьогодні старообрядництво спрямоване на розширення своїх позакультових пріоритетів. У суспільному житті ними є благодійність, філантропія, просвітництво; політичному – прагнення свободи совісті та співпраця з урядовими і громадськими інституціями; культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури; релігійному – активне церковне життя. Таким чином, Руська Православна Старообрядницька Церква не є маргінальною чи тимчасовою, на яку можна не звертати уваги, а виступає впливовою та самодостатньою релігійною організацією, з якою необхідно рахуватись та шукати шляхи для порозуміння.

5. Перспективи відродження старообрядців залежать від низки складних завдань, які в жодному разі не можуть бути швидко вирішені. Основними з них є потреба у відтворенні конфесійних господарських і соціальних структур та необхідність знайти форми роботи з молоддю. У подібному руслі організовував свою діяльність митрополит Андріан (Четвергов), незначний короткий період патріаршества якого призвів до кардинальних змін у середовищі Руської Православної Старообрядницької Церкви. Типовий шлях відродження старообрядницької общини – це поява молодих інтелігентних старообрядців в громаді, котрі досить швидко зупиняють процес повільного

занепаду своїх громад, протягом декількох років відновлюють або будують храми (причому без допомоги держави). На відміну від малограмотних людей похилого віку, священників, вони привертають в общину людей середнього і молодого віку – спочатку зі старообрядницьких сімей, потім з'являються неофіти. Чудово розуміючи, що без молодого покоління у старообрядців майбутнього немає, вони активно створюють дитячі недільні школи. Отже, на території України старообрядництво має значний потенціал не лише для власного збереження, а й для подальшого розвитку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Статті в наукових фахових виданнях:

1. Мишков В. Я. Особливості трансформації відносин Російської Православної Церкви та старообрядництва епохи постмодерну / В. Я. Мишков // Релігія та соціум. Часопис. – Чернівці. – 2010. – №2 (4) – С. 208 – 214.
2. Мишков В. Я. Російська православна церква та старообрядництво: шляхи та проблеми об'єднання / В. Я. Мишков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: РДГУ. – 2010. С. – 98 – 101.
3. Мишков В. Я. Репресії світської влади та ортодоксальної православної церкви щодо Російської старообрядницької православної церкви у Російській державі // В. Я. Мишков // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – К.: Антропосвіт. – 2010. – №3-4. – С. 68 – 73.
4. Мишков В. Я. Діяльність митрополита Адріана (Четвергова) в контексті налагодження конструктивного діалогу між РПСЦ та РПЦ / В. Я. Мишков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: РДУ. – 2010. – №1. – С. 93 – 98.
5. Мишков В. Я. Старообрядницька полемічна література XVIII століття та її філософський зміст / В. Я. Мишков // Філософія. Педагогіка. Суспільство. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ. – 2012. – №2. – С. 57 – 67.

II. Статті в інших наукових виданнях:

6. Мишков В. Я. Становище громад старообрядців у сучасній Україні: проблеми та перспективи розвитку / В. Я. Мишков // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали IV Міжнародної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. – Рівне: РВВ РДГУ. – 2010. – С.61 – 63.
7. Мишков В. Я. Аналіз розселення громад старообрядців на території Волинської губернії у другій половині XIX – початку XX століття // В. Я. Мишков // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали IV

Міжнародної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. – Рівне: РВВ РДГУ. – 2011. – С.61 – 63.

8. Мишков В. Я. Роль митрополита Адріана (Четвергова) в процесі модернізації Руської православної церкви / В. Я. Мишков // Доля старообрядства в ХХ на початку ХХІ століть: історія та сучасність. Випуск 5. – Київ-Вінниця, 2011. – С. 138 – 153.

АНОТАЦІЯ

Мишков В. Я. Еволюція та тенденції розвитку старообрядництва в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2013.

Дисертація є цілісним філософсько-релігієзнавчим, історіософським дослідженням особливостей еволюції віровчення та релігійної практики старообрядництва в Україні. У роботі розкриваються ідейно-культурні, структурно-типологічні, світоглядно-доктринальні особливості старообрядництва в Україні, його становлення й еволюції.

Визначено етапи трансформації старообрядництва, зумовлені процесами його адаптації до нових умов функціонування. Визначено джерела віровчення та форми ідеологічної трансформації старообрядництва в Україні та проведено аналіз його основних доктринально-інституційних моделей.

Проведено аналіз старообрядницьких толків, визначено їх місце в суспільному, духовному і міжконфесійному житті, спрогнозовано тенденції та динаміку їх розвитку.

Ключові слова: релігія, православ'я, старообрядництво, розкол, старовіри, стародруковані книги, єдиновірство, старообрядницькі приходи, білокриницька єпархія.

АННОТАЦИЯ

Мишков В. Я. Эволюция и тенденции развития старообрядчества в Украине. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франка. – Житомир, 2013.

Диссертация является философско-религиоведческим исследованием особенностей эволюции и тенденций развития старообрядчества в Украине.

Определено, что старообрядчество, как явление рожденное сопротивлением насильственным изменениям в религиозной жизни народа, прошло тернистый путь и стало религиозным феноменом, который активно проявился в социокультурной сфере всего украинского общества.

Исследования старообрядчества в Украине позволило выяснить его социально-духовные истоки, проанализировать вероисповедные принципы, особенности религиозных и социальных практик. Доказано, что этот феномен способен трансформировать свои вероисповедные принципы и религиозную практику в зависимости от изменения социально-политических обстоятельств и исторических эпох

В работе раскрываются идейно-культурные, структурно-типологические, мировоззренческо-доктринальные особенности старообрядчества в Украине, его становления и эволюции. Определяются этапы трансформации старообрядчества, обусловленные процессами его адаптации к новым условиям функционирования.

В эволюции старообрядческого вероучения особое значение имели исторический, географический и социополитический факторы. Определены источники вероучения и формы идеологической трансформации старообрядчества в Украине и проведен анализ его основных доктринально-институциональных моделей.

Функционирование в Украине старообрядческих течений, их удаленность от мировых центров богословско-научной мысли, общественно-гражданская предвзятость обусловили замедленность темпов его институционализации. Определено, что трансформация вероучения, приверженность к устоявшимся формам культовой практики и общинной жизни обусловили формирование в его среде социально-психологического типа верующего с высокой религиозной доминантой.

Проведен анализ старообрядческих течений, их места в общественной, духовной и межконфессиональной жизни, спрогнозированы тенденции и динамика их развития. Осуществлен анализ государственного регулирования деятельности старообрядческой церкви в Украине.

Несмотря на то, что старообрядческие согласия сталкиваются с трудноразрешимыми финансово-экономическими проблемами, все они осуществляют самоотверженную деятельность на культурном поприще, собирая по крупицам и реставрируя старообрядческие святыни, предметы духовной и материальной культуры старообрядчества. На этой стезе староверы активно сотрудничают с представителями светской науки и культуры, отстаивая, тем не менее, свое право на живое освоение возвращенных старообрядческих центров перед некоторыми инициаторами открытия музеев. Это связано не только с имущественными претензиями, но и с таким пониманием, согласно которому материальная культура неразрывно связана с духовной, связана с органичной религиозно-канонической жизнью, с особой аурой старообрядческого уклада

Обосновано, что старообрядчество пережило за последнее десятилетие серьезную эволюцию, опровергая гипотезы исследователей предыдущих эпох о его неизбежном угасании и активно реагируя на многочисленные перемены в общественно-политической и культурной жизни Украины. В начале XXI века

оно не только остается динамичной христианской конфессией, но и укрепляет свои позиции в Украине.

Ключевые слова: религия, православие, старообрядчество, раскол, староверы, старопечатные книги, единоверие, старообрядческие приходы, белокрыницкая епархия.

SUMMARY

Myshkov V. Y. Evolution and trends of Old Believers in Ukraine. – Manuscript.

Candidate of sciences (Philosophy) thesis with specialization in Religion studies (09.00.11) – Zhytomyr Ivan Franko State University of Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, Zhytomyr, 2013.

The thesis is a holistic research on peculiarities of belief system evolution and religious practice of Ukrainian Old ritualism from the perspective of philosophy, religious studies, and historiosophy. The work touches upon ideologically-cultural, structurally-typological, world view and doctrinal peculiarities of Old ritualism in Ukraine, its establishing and evolution.

The author defines the stages of Old ritualism transformation, conditioned by the processes of its adaptation to new circumstances of functioning. The sources of belief system and forms of ideological transformation of Ukrainian Old-ritualism are identified, and its main doctrinal and institutional models are analyzed.

Moreover, the thesis contains analysis of Old ritualism dissents, defines their place in social, spiritual and inter-confession life, and provides forecast on tendencies and dynamics of their development.

Key words: religion, Orthodoxy, Old ritualism, raskol (schism), Old ritualists, early printed books, Common Faith, Old ritualism livings, Bila Krynytsia eparchy.

Підписано до друку 20.03.2013 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура «Times». Друк офсет.
Ум. друк. арк. 1,16. Обл.-вид. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. 10.
Друкарня видавництва «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.